

УДК 94(497):355.48],,10/11”

Віталій КАЛІНІЧЕНКО, Ольга БАБІЙ
ВИЗАНТІЙСЬКО-ПЕЧЕНІЗЬКІ ВІЙНИ ТА
БОРОТЬБА ЗА ПАРИСТРІОН У
70-Х рр. XI ст. – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XII ст.

У статті проведено аналіз взаємовідносин Візантії та кочових племен, зокрема печенігів в XI-XII ст. Автори на основі залучення широкого кола писемних, археологічних, нумізматичних та іконографічних джерел подають детальний опис війн та боротьби за стратегічно важливі території, зокрема за фему Парістріон, котра знаходилася на стратегічно важливих територіях – в Нижньому Подунав'ї. Военні дії, котрі відбувалися у 70-х рр. XI – першій чверті XII ст. визначили політичний, соціально-економічний та військовий розвиток Візантійської імперії та кочівників – печенігів у досліджуваній період. Ранні взаємозв'язки та подальші війни Візантійської імперії з печенігами за домінування на Балканах відіграли одне з ключових значень для розуміння військово-політичних взаємовпливів та стратегічних пріоритетів держави ромеїв у Центрально-Східній Європі в період XI-XII ст.

Ключові слова: *Візантійська імперія, кочівники, печеніги, ромеї, війни, фема Парістріон, стратегічно важливі території.*

Віталій КАЛІНИЧЕНКО, Ольга БАБІЙ
ВИЗАНТИЙСКО-ПЕЧЕНЕЖСКИЕ ВОЙНЫ И
БОРЬБА ЗА ПАРИСТРИОН В
70-х гг. XI – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XII в.

В статье проведен анализ взаимоотношений Византии и кочевых племен, в частности печенегов в XI-XII вв. Авторы на основе привлечения широкого круга письменных, археологических, нумизматических и иконографических источников подают детальное описание войн и борьбы за стратегически важные территории, в том числе за фему Паристрион, которая находилась на стратегически важных территориях – в Нижнем Подунавье. Военные действия, которые происходили в 70-х гг. XI – первой четверти XII в. определили политическое, социально-

экономическое и военное развитие Византийской империи и кочевников – печенегов в исследуемый период. Ранние взаимосвязи и дальнейшие войны Византийской империи с печенегами за доминирование на Балканах сыграли одно из ключевых значений для понимания военно-политических взаимовлияний и стратегических приоритетов государства ромеев в Центрально-Восточной Европе в период XI-XII вв.

Ключевые слова: Византийская империя, кочевники, печенеги, ромеи, войны, тема Паристрион, стратегически важные территории.

Vitaliy KALINICHENKO, Olga BABIY

**BYZANTIUM-PECHENEGS WARS AND FIGHTING
FOR PARISTRION IN THE 70'S YEARS OF THE XI
CENTURY – FIRST QUARTER OF XII CENTURY**

The article analyzes the relations between Byzantium and nomadic tribes, in particular pechenegs in the XI-th-XII-th centuries. The authors, drawing on a wide range of written, archaeological, numismatic and iconographic sources, present a detailed description of the wars and struggle for strategically important areas, in particular for the Paristrion theme, which was located in strategically important areas – in the Lower Danube. Military actions that took place in the 70's of the XI – the first quarter of the XII century. determined the political, social, economic and military development of the Byzantine Empire and the nomads – pechenegs in the period under investigation. The early interconnections and subsequent wars of the Byzantine Empire with the pechenegs for dominance in the Balkans played a key role in understanding the military-political interactions and strategic priorities of the Byzantine Empire in Central and Eastern Europe during the XI-XIII centuries.

Keywords: Byzantine Empire, nomads, pechenegs, byzantines, wars, theme Paristrion, strategically important territories.

У другій половині XI ст. однією з найбільш могутніх держав у військово-політичному та соціально-економічному аспектах була Візантійська імперія. Після падіння Першого Болгарського царства у 1018 р. імперія ромеїв завоювавши

терени Болгарської держави, вступила в тісні взаємозв'язки з кочовими племенами – печенігами, які кочували на території Північних Балкан, Північного Причорномор'я та Подунав'я ще з X ст. і займали території Задунайської Болгарії, які колись належали Першій Болгарській державі у IX – першій чверті X ст. Ранні взаємозв'язки та подальші війни Візантійської імперії з печенігами за домінування на Балканах відіграли одне з ключових значень для розуміння військово-політичних взаємовпливів та стратегічних пріоритетів держави ромеїв у Центрально-Східній Європі в період XI-XII ст. Водночас, вони визначили стратегічні цілі тогочасних різних державних утворень та окремих кочових племен, зокрема угрів, торків, печенігів та половців. Саме тому дана тема є актуальною, в контексті вивчення військово-політичних взаємин Візантійської імперії та кочівників в XI – першій половині XII ст.

Одним із основних чинників, які впливали на політичне життя Візантії та кочових племен, зокрема печенігів в той час, були війни та боротьба за стратегічно важливі території, зокрема за фему Парістріон, котра знаходилася в Нижньому Подунав'ї. Воєнні дії, які відбувалися у 70-х рр. XI – першій чверті XII ст. визначили політичний, соціально-економічний та військовий розвиток Візантійської імперії та печенігів у досліджуваній період. Означені вище аспекти, а саме взаємовідносини ромеїв та печенігів у військовому аспекті в другій половині XI – на початку XII ст. і стали метою даного дослідження.

Джерельна база досліджуваної проблеми є різнобічною. Писемні джерела представлені свідченнями Константина Багрянородного, Анни Комніної, Михаїла Аталіата, Кекавмена, Іоанна Скілиці, Никити Хоніата та Аль-Масуді. Окрім того, важливе значення відіграють археологічні джерела, котрі представлені знахідками предметів озброєння та ювелірних виробів, виявлених у тогочасній фемі Парістріон (сучасні території північно-східної Болгарії, колишньої Фракії). Важливе значення для реконструкції взаємовідносин печенігів з ромеями в досліджуваній період мають дані з археологічних досліджень кочівницьких могильників у Нижньому та Середньому Подунав'ї.

Допоміжне значення для розуміння еволюції військової справи та соціально-політичної історії взаємовідносин ромеїв та печенігів в досліджуваній період відіграють іконографічні, сфрагістичні та нумізматичні джерела, серед яких мініатюри манускриптів, печатки візантійських імператорів та знахідки візантійських монет на території тогочасної феми Парістріон.

Історіографія з досліджуваної тематики представлена роботами вітчизняних та зарубіжних дослідників, таких як: В. Василевський [7, с. 229; 8], С. Козлов [13; 14, с. 103-127; 15, с. 7-22], С. Темушев [24, с. 44-54], Дж. Хелдон [26], Г. Атанасов [36, с. 111-122] тощо. Першочерговим джерелом для вивчення означеної вище проблеми виступає праця дочки візантійського імператора Алексія I Комніна (1081-1118 рр.) – „Алексіада” [2] Анни Комніної. На нашу думку, „Алексіада” не може бути повністю об’єктивним джерелом інформації, оскільки при його написанні чималу роль зіграли почуття любові дочки до свого батька, котрі виражалися у похвалі діянь Алексія і запереченням вини самого імператора в невдачах Візантії у зовнішній політиці. Також це джерело не можна вважати повністю достовірним через те, що сама Анна не була безпосереднім свідком всіх розглянутих в даній праці війн, нерідко описуючи їх зі слів очевидців. Та все ж таки відзначимо, що „Алексіада” є єдиним джерелом, що дає найповніший опис війн 1086-1091 рр., хоча і не у всіх подробицях й в деяких питаннях суперечливе.

Іншим важливим джерелом з розуміння візантійсько-печенізьких відносин у більш ранній період, зокрема в X ст. послужила праця Константина VII Багрянородного „Про управління імперією” [4], в об’єктивності якого, сумніватися не доводиться по причині того, що дана робота була написана як повчання майбутньому правителю Візантії Роману II (959-963 рр.). Саме тому в даній праці Константин Багрянородний намагався надати своєму синові якомога точнішу і достовірну інформацію, що робить його основним джерелом для визначення питання: якими були відносини візантійських імператорів та печенігів ще до початку війн 70-х рр. XI – першої чверті XII ст. У IX – на початку XI ст. для Візантійської імперії печеніги, які

проживали між Данапром та Істром, відігравали важливу роль у підтримці стратегічної рівноваги на півночі імперії. Варто згадати хоча б той факт, коли візантійський імператор Іоанн Цимісхій (969-976 рр.) наймав печенігів, щоб відвернути київського князя Святослава від підкорення Першого Болгарського царства, а також використовував їх, щоб потім знищити свого ворога. І це була лише мала частина співпраці двох народів, адже ромеям потрібна була військова сила, яка б захищала кордони їхньої держави, а печенігам необхідне було візантійське золото для торгівлі та наживи [19].

У своєму трактаті „Про управління імперією” Константин VII Багрянородний (945-959 рр.) вкрай важливе значення відводив підтримці дружніх або навіть й союзних відносин з печенігами, які згадуються під назвою „пачинакіти”. Візантійський імператор вказував: „...поки василевс ромеїв знаходиться в мирі з пачинакітами, ні роси, ні турки (угри) не можуть нападати на державу ромеїв за законом війни, а також не можуть вимагати у ромеїв за мир великих і надмірних грошей і речей, побоюючись, що василевс застосує силу цього народу проти них, коли вони виступлять на ромеїв...” [4].

На початку XI ст. печеніги почали випадати зі сфери впливу Візантії. Причиною тому були прорахунки візантійської дипломатії, яка з огляду на успіхи Візантії на військовому театрі на Балканському півострові не вважала за потрібне йти на угоду з кочівниками. Однак, була ще одна причина. Про неї повідомляли східні автори, зокрема Аль-Масуді стосовно першого десятиліття XI ст. у 1007 р. прусський місіонер Бруно Кверфутський охрестив 30 печенігів. Після цього, у 1010 р. ісламські місіонери, які перебували в полоні у печенігів переконали прийняти іслам, що ті й зробили. Прийняття ісламу, безумовно, негативно вплинуло на відносини з Візантією, що підтверджувалося практично одночасним початком вторгнень кочівників в межі імперії ромеїв.

Більш масштабні протиріччя між двома народами розпочалися після того, як Перше Болгарське царство було знищене 1018 р. візантійським імператором Василієм II (976-1025 рр.), що призвело до появи спільного кордону між Візантією та печенігами.

Мабуть, це і спонукало кочівників, яких до того моменту вже досить відчутно тіснили з півночі половці, почати боротьбу проти Візантійської імперії, яка стала для них тим же, чим для германських племен був Стародавній Рим, тобто скарбницею і місцем постійного кочування, а також потенційною територією для переселення на захід та південний захід. У період з 1025 по 1045 рр. печеніги чотири рази здійснювали набіги на балканські володіння Візантії [11].

Під час правління імператора Константина IX Мономаха (1042-1054 рр.) Візантія зіткнулася зі значними зовнішньополітичними проблемами. З одного боку, імперія проводила свою традиційну політику, засновану на ойкуменічній доктрині. Продовжилося поступове поглинання невеликих державних утворень, розташованих в арабо-візантійській прикордонній зоні. Відчувався також військовий і дипломатичний тиск Константинополя. Одночасно відбувалася істотна реорганізація східних фем імперії, кінцевою метою якої також було продовження територіальної експансії на схід. З іншого боку, в 40-х рр. XI ст. Візантія була змушена вести важкі оборонні війни. В даний період на кордонах імперії з'явилося відразу три нових супротивники: сельджуки на Кавказі, нормани в Південній Італії і печеніги на Балканах. Безперервні військові зіткнення у віддалених прикордонних провінціях часто закінчувалися не на користь імператорської армії. Однак, уряд Константина IX не надавав великого значення цим локальним невдачам і не вживав жодних заходів задля зміцнення збройних сил [9].

З початку 20-х рр. XI ст. основною військовою силою на Заході імперії була регулярна армія, яка складалася переважно з македонських кавалерійських тагм і піхотних таксіархій. Вона використовувалася перш за все для ведення наступальних операцій. Оборонні функції покладалися на контингенти прикордонних фем (Парістріон, Болгарія, Сірмій). Як резерв, виступали регулярні тагми фем Фессалоніки, Еллади, Фракії, а також стратіотські ополчення балканських провінцій (Діррахій, Нікополь та ін.). Командував усіма західними контингентами домашник схол Заходу, керівництво місцевими силами знаходилося

в руках дук в прикордонних провінціях, або ж стратигів у внутрішніх фемах [3].

Спочатку дана система військової організації була досить ефективною. Однак, вже в 30-х рр. XI ст. збройні формування західної частини Візантійської імперії стали поступово занепадати. Причин постійного погіршення ситуації було кілька. В першу чергу, це регулярне залучення західних тагм для проведення військових операцій в Південній Італії і на Сицилії. Наслідком боротьби з арабами, а згодом і норманами на цьому напрямку були значні втрати. Імператорські війська саме тут неодноразово потерпали від серйозних невдач. Іншою причиною занепаду західних військових формувань була їхня активна участь у внутрішньополітичній боротьбі імперії. У 40-х рр. XI ст. контингенти балканських фем і частини регулярних військ залучалися для придушення болгарського повстання під керівництвом Петра Деляна (1040-1041 рр.) та ін. Можна припустити, що в 1043-1045 рр. відбулося розформування Західної регулярної армії. Деякі її підрозділи були переведені в східні провінції Візантії [8].

З самого початку військових дій візантійське командування застосовувало свою традиційну стратегію. Ромеї прагнули вирішити результат війни однією широкомасштабною битвою [16]. Крім того, вони недооцінили печенігів. Однак, з мілітарної точки зору, озброєні луками загони печенізької легкої кавалерії виявилися вкрай сильним супротивником для візантійської важкої кінноти і піхоти [13; 14, с. 103-127; 15, с. 7-22]. Противник постійно маневрував, використовував численні військові хитрощі, легко переходив від відступу до атаки, влаштовував засідки і не підпускав ромеїв на відстань рукопашного бою. Після завершення війн 40-50-х рр. XI ст. у Візантії залишилися численні замки, на основі яких була організована нова система оборони кордонів. Для її координації, Константином IX (1042-1055 рр.) була заснована фема-катепанат Парістріон з центром в м. Доростол [5, с. 115-119; 8] (*рис. 1*). В період 1051-1052 рр. печеніги влаштовували активні набіги на Адріанополь [27, с. 18]. Візантійські воєначальники патрикій Михаїл та Никифор

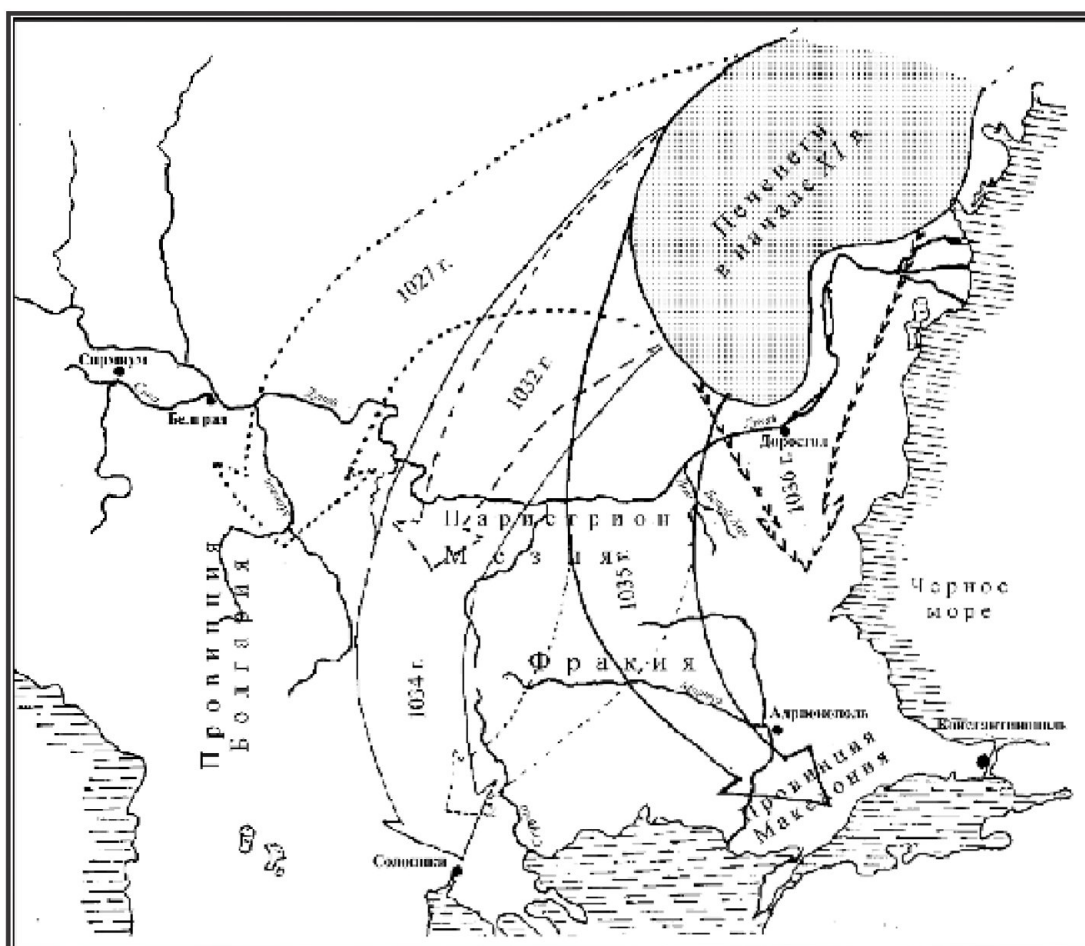


Рис. 1. Приблизні напрямки печенізьких нападів на Балкани в першій половині XI ст. (за Г. Атанасовим).

Врієній, вели бойові дії на півночі феми, знищуючи печенізькі війська, котрі розсіялися на Балканах. Їм вдалося розбити два багаточисельних загони: один при Топліце, поблизу Адріанополя на р. Маріці, та інший при Галое, поблизу Старої Планіни. Після цього печенігів вигнали за Балкани. Їх зухвалість була приборкана, хоча вони й надалі здійснювали набіги на Адріанополь, хоча не в такій кількості, як раніше.

Щоб припинити набіги печенігів та повернути Візантії її придунайські володіння, Константин Мономах наказав у 1053 р. своїм воєводам перейти Балкани. Той же самий аколупф Михаїл і Василь Чернець, правитель Болгарії, який перебував в м. Ніш, перейшли зі своїм військом гірські перевали і при Великому Преславі зайняли позиції та закріпилися. Візантійська армія була оточена загонами печенігів та взята в облогу. Через

нестачу провіанту розпочався голод, що змусив візантійських воєначальників зважитися на відступ, який повинен був відбутися ввечері. Однак, рух візантійців був викритий печенігами і шлях був перегороджений. У нічному побоїщі ромейські полки майже без опору були знищені печенігами. Серед убитих також був і правитель Болгарії синкел Василій. Лише невелика частина візантійського війська встигла дістатися Адріанополя [8]. Всі успіхи колишніх перемог були втрачені.

Після цього, візантійський імператор мав намір зібрати нове військо, однак йому порадили відмовитися від подальшої боротьби з печенігами: „*Богу, очевидно, не угодно, щоб ким би то не було згорів один з язиків, що існують у відомому числі по його волі*” [2]. Так в благочестивій гордості втішали себе візантійці, які змушені були купувати у варварів мир дорогою ціною. Вдоволені щедрими дарами, печеніги зобов'язалися протягом 30-х рр. спокійно кочувати на зайнятих ними територіях, не переходячи за Балкани без найму, а їх володарі були прийняті до числа чинів Константинопольського двору.

З-тих пір у джерелах немає жодних згадок про напади печенігів на терени Візантії до 1059 р. В цьому ж році відчутного удару Візантійській імперії завдало угорське військо під командуванням короля Андраша I (1046-1060 рр.), яке вторглося в межі тогочасної Болгарії. Варто відзначити, що під час правління Ісаака Комніна, а саме з 1059 р. печеніги знову змусили говорити про себе. Проти них, виступив на цей раз сам імператор і завдав їм ряд поразок в Північно-Східній Болгарії [6].

Як зазначає Іоанн Скіліца: „*виповзли із нір, в яких ховалися, і знову почали спустошувати візантійські фєми...*” за намовою угорського короля Андраша I, який в той же самий період розірвав мирний договір з Візантією і розпочав наступальні дії. В той же час Угорське королівство примирилося з Візантійською імперією. Угорські послы зустріли візантійського імператора Ісаака Комніна в Сердіці, куди він прибув зі своїм військом. Мир був відновлений. Після цього Ісаак попрямував на схід за Балкани, задля умиротворення печенігів. На цей раз вони майже не протиставили ніякого опору. Між правителями окремих

печенізьких родів не було одностайності і згоди; один за іншим вони визнали над собою владу візантійського імператора й обіцяли зберегти йому вірність.

Похід Ісаака Комніна мав, мабуть, більш важливе значення, аніж про це повідомляють джерела. Внаслідок цього була відновлена візантійська влада у фемі Парістріон. Магістр Василь Апокап і Никифор Вотаніат, майбутній імператор, були залишені начальниками придунайських міст. Печеніги, живучи серед болгарського населення під управлінням своїх родових управителів, визнаючи в той же час верховні права Візантійської імперії, не могли, стати раптом осілими і спокійними підданими. Час від часу їхні загони грабували своїх сусідів і не виходили за межі, дані їм для кочування. Однак, якби не було припливу нових споріднених елементів з р. Істр, то ще можна було привчати печенігів до осілості та вселити їм повагу до авторитету Константинопольської влади.

В означений вище період на р. Істр з'явилися нові роди кочових племен – огузів, що рухалися маршрутами переселення печенігів, котрі відкочували в межі Візантійської імперії. За період правління Константина X Дуки (1059-1067 рр.) імперія прийняла щодо печенігів стратегію умиротворення, визнавши, що військового вирішення цього питання немає. Умовою поселення в імперії було прийняття християнства, в зв'язку з чим відбувалися масові хрещення. В результаті цього була відновлена стабільність, яка існувала ще на початку XI ст., про що свідчить кількісний аналіз нумізматичних знахідок. Вже з 1064 р. зовнішньополітичне становище на північних кордонах Візантії на Балканах різко загострилося. Значні маси кочівників огузів почали просуватися з причорноморських степів в район нижньої течії р. Істр. Причиною їх переселення стали напади половців, котрі тіснили огузів на захід, і дві нищівні поразки, які вони зазнали від київського князя Ізяслава Ярославича в 1055 та 1060 рр. [20; 25].

Згідно даних, які подає візантійський автор Михаїл Аталіат, їх було 600 тис. осіб, включаючи жінок і дітей. Завдяки чисельній перевазі, вони легко перемогли розташовані на території колишнього Болгарського царства ромейські

війська. Прикордонні поселення печенігів були зруйновані. Знищивши Парістріон, огузи вторглися у внутрішні провінції імперії Манцикерт, Фессалоніки та Анатолію. Печеніги, йдучи від натиску і експансії київського князя і половців, перейшли р. Істр і приєдналися до боротьби з Візантійською імперією, яка була ослаблена протистоянням з огузами.

Кількісно, колишні військові формування у фемі Парістріон виявилися недостатніми для прийняття серйозних заходів проти огузів, а про дунайську флотилію, яка б могла перешкодити переправі кочівників через р. Істр, зовсім немає згадок. Як повідомляють джерела, огузи переправилися на візантійський берег на човнах, виготовлених з дерев'яних стовбурів, і на шкіряних мішках із соломою, прив'язаних до хвостів коней. Величезна орда, не знаходячи достатньо харчів для себе і коней, розсіялася по дунайській рівнині і розпочала спустошливі набіги до Фессалонік. Імператор Константин X Дука звернувся до переговорів з обіцянкам великих дарів, якщо огузи припинять спустошення і повернуться назад. Кілька знатних огузів прибули в столицю і були обдаровані великою увагою і почестями. Але це не допомогло. Жага наживи та провіанту, якого не було достатньо в спустошеній Болгарії, заставляла огузів просуватися далі на південь та захід. Фракія та Македонія представлялися їм як більш стратегічно вигідні території. В Константинополі небезпека від огузів викликала крайнє збентеження і страх, під впливом якого з'явилася думка про переселення в Азію. Закон був загальний, а народ хотів умилостивити небесне правосуддя молитвами і процесіями з іконами. Однак, скоро стали приходити звістки, які вселили надію на поліпшення справ в імперії. Частина огузів відкочувала назад за р. Істр, адже поширилися хвороби, розпочався голод. На ослаблених ворогів стали чинити напади печеніги і болгари, які знищували їх і забирали в полон. Багато полонених огузів перейшли на візантійську службу або оселилися на вільні місця в Македонії [23; 28].

1 січня 1068 р. престол посів Роман IV Діоген (1068-1071 рр.) з ім'ям якого пов'язані вдалі військові кампанії проти печенігів, в той період коли він був дукою Сердіки. Першим його заходом були

походи на схід проти сельджуків, наслідком яких були співчуття народу та великих кіл їхнього тогочасного суспільства. Оскільки стан військових сил імперії був доведений до межі ослаблення, то візантійський імператор скористався для своїх походів на Схід загонами печенігів і огузів, які надали йому величезну допомогу в якості зразкової кінноти, котра використовувалася в якості добування припасів, для необхідних розвідок і розорення ворожої держави [17, с. 361-364; 24, с. 44-54]. Не вперше у великих розмірах була застосована система війни з тюркськими племенами при посередництві останніх. Хоча була одна незручність і разом з тим небезпека при використанні цього роду війська. Однак, все ж таки яким необачним було це рішення, показали найближчі події [25]. Учасники походів Романа IV Діогена в їх сутичках з турками-сельджуками, вражені були близькою схожістю. На погляд візантійців, їх об'єднувала потворна зовнішність, схожі вигуки, така ж військова тактика та стратегія. Коли тюркська кіннота атакувала огузько-печенізьке військо, то візантійці втрачали будь яку можливість розрізнити, хто являється їхнім союзником, а хто ворогом. Тільки на близькій відстані можна було відшукати схожі зовнішні ознаки та відмінності. Варто було побоюватися того, що незважаючи на візантійське золото і тканини, печеніги не залишаться байдужими до поклику крові, розпізнають у турках-сельджуках своїх братів і перейдуть на їхній бік. Перед найфатальнішою битвою, яка закінчилася полонем Романа IV Діогена, весь огузо-печенізький загін перейшов у ворожий табір. Побоювання візантійського імператора, що всі інші наслідуватимуть цей приклад, в кінцевому результаті було виправлене відновленою присягою огузів-печенігів на вірність імперії, яку вони дали за своїми кочівницькими звичаями. Можна припускати, що саме це побоювання фатально вплинуло на результат битви при Манцикерті (1071 р.), хоча печеніги чесно зберегли дану клятву [17, с. 361-364].

Візантійська імперія, в числі важливих заслуг якої історія повинна врахувати її сприяння зближенню різноетнічних племен та народів, познайомила між собою дві розрізнені гілки тюркського племені. Це знайомство не залишилося без впливу

на хід майбутніх подій та завдало немало шкоду імперії. Варто відзначити, що огузи та печеніги представляли собою надзвичайно невгамовний, вкрай неспокійний елемент населення. У будь яку хвилину вони готові були осідлати своїх коней та йти за кожним, хто обіцяв їм здобутки та винагороди, а той хто був незадоволений візантійським урядом й намагався посісти престол Візантійської імперії та жадав помсти, тому варто було тільки перейти за Балкани, щоб знайти ціле військо готових союзників [31].

Слідом за печенігами та огузами жага до влади та візантійського золота заставляла влаштовувати спустошливі набіги на територію Візантійської імперії й інше кочове плем'я, а саме половців. Немає жодних підстав вважати, що печеніги, а потім й половці змогли б раптово призвичаїтися до міського життя імперії та без будь якого примусу та необхідності почали займатися землеробством, що у свою чергу робили етнічні елементи, котрі були переселені із завойованих Візантійською імперією територій [8].

Згідно даних, які подає Михаїл Аталіат, безсумнівно можна стверджувати, що змішане населення деяких великих міст феми Парістріон, вражало своїм різномовним складом, хоча під впливом сусідства з кочівниками все таки перейняло печенізький спосіб життя. Константинопольський уряд зрозумів, яку вигоду вони можуть отримати з цього протистояння. Щоб утримати за собою принаймні номінальну владу в Нижньому Подунав'ї та замкнути кочову орду, що оселилася у візантійській Болгарії, в більш-менш твердому колі, таке свого роду сусідство приносило великі жертви [29; 30]. В той час, як Болгарія знаходилася під впливом візантійської фінансової системи, войовниче населення Парістріону щорічно отримувало з Константинополя величезні дари. Годі й казати про те, що в свою чергу кочівницькі племена нічого не платили. Ця поступливість та щедрість вибагливої візантійської скарбниці пояснюється бажанням підтримати слабші зв'язки між центром імперії та північними її околицями, щоб не випустити з-під впливу всю територію імперії між р. Істр та Балканами [8].

Після сходження на престол Михаїла VII (1071-1078 рр.) в Парістріоні почалися соціальні виступи через те, що фактичний

правитель імперії євнух Нікіфоріца вирішив припинити щорічні виплати кочівникам і скасував „дари” печенігам. Для заспокоєння повсталих був відправлений уродженець північних Балкан вестарх Нестор, який прибувши в Доростол побачив, що імператорська влада в Подунав'ї не має авторитету. Далі Нестор приєднався до повсталих, у зв'язку з чим Михаїл Аталіат згадував тому, що в його відсутність Нікіфоріца конфіскував його будинок та інше майно. Об'єднавшись з печенігами, дунайські гарнізони рушили на південь і, пограбувавши район навколо м. Адріанополь, дійшли до столиці. Там Нестор зажадав голову свого ворога, обіцяючи при виконанні цієї умови зняти облогу. Однак Михаїл VII відмовився видати свого підопічного і, з невідомих причин, союзники зняли облогу і відійшли назад до р. Істр, продовживши розорення Фракії і Македонії. Результатом цих подій став перехід під контроль печенігів регіону Добруджі до 1091 р. [7]. В цей час, у 1078 р Никифор Врієній повстав проти імператора Михаїла VII, який захопив трон після поразки Романа IV в битві при Манцикерті 1071 р. Однак нездатність Михаїла приборкати своїх суперників невдовзі позбавила його трону [7].

4 квітня 1081 р., в неділю, всередині собору Св. Софії в Константинополі 24-річний Алексій Комнін був коронований імператором Візантії, що перебувала на межі розпаду. Він уперше взяв участь в битві проти турків-сельджуків в 14-річному віці [10]. За короткий проміжок часу став одним з провідних воєначальників, Алексій не програв жодного бою. За даними джерел, це був чудовий полководець, солдати його поважали і довіряли йому. Алексій походив з імператорського роду. Його дядько Ісаак I Комнін (1005-1061 рр.) займав трон близько двадцяти років тому, а шлюб з 15-річною Іриною забезпечив йому підтримку не тільки одного з найвпливовіших родів імперії, але також кліру і більшої частини аристократії [22]. В кінці 70-х рр. XI ст. у Візантії відбувалися повстання павликіан, одним із лідерів якого був Травл, який з особистих причин, а саме через позбавлення майна і полону його чотирьох сестер за підозру в участі в змові, а також через утиски маніхеїв був ворожий імператорові Алексію.

Як зазначає Анна Комніна, „...Травл уклав союз зі скіфами, що живуть в фемі Парістріон, залучив архонтів областей близько Доростола і Главиниці і прилеглих до цих міст районів і посватався до дочки одного з ватажків скіфів, домовившись (з ними) усіма способами шкочити самодержцю...”. Відзначимо, що Анна Комніна, як і більшість візантійських авторів, зазначає печенігів під назвою „скіфи”. Згідно цього джерела, війна розпочалася з того, що в 1086 р. багаточисельне військо печенігів, підійшли до р. Істр, захопили місто на пагорбі Белятово, де уклали договори з трьома вождями: Татушем, Сеславом і Сацою, що володіли Доростолом, а згодом переправилися через річку, тобто на територію Болгарії. Спроби імператора Алексія I Комніна вирішити проблему мирним шляхом успіхом не увінчалися, і проти печенігів була відправлена армія під командуванням domestika Григорія Пакуріана. Після цього, ромейська армія була розбита при Белятово, а Григорій Пакуріан й інший воєначальник Алексій Врана, загинули, що призвело до можливості подальшого просування печенігів, чим ті й скористалися. Після поразки при Белятово імператор зібрав проти повсталих і їх союзників військо, набране „звідусіль”, доручивши командування Татикію. Воїнам було видано річну платню, щоб вони були „більш жвавими в бою” [2].

Навесні 1087 р. головний воєначальник скіфського війська Челсу, як зазначає Анна Комніна, перейшов через р. Істр. Його військо налічувало близько 80 тис. осіб різних народів, яке включало в себе „сарматів” та „скіфів” й почав спустошувати міста. Челсу зміг дійти до м. Харіополь, захопити там велику здобич і з’явився в м. Скотін, де зазнав поразки від ромейів під командуванням Миколи Маврокатакалона. Сам Челсу загинув в цій битві, що, втім, не зупинило печенігів, які, повернувшись на береги р. Істр, продовжили свої набіги. Це стало відомо імператору. Він не міг стерпіти, щоб „скіфи” жили в ромейських межах, побоюючись, щоб вони знову не напали й не завдали ще більшого лиха, аніж раніше [33; 34]. Тому, добре озброєне військо на чолі з Алексієм I Комніним прибуло в м. Адріанополь, а звідти вступило в м. Лардея, де імператор затримався на 40 днів, і призначив головнокомандуючим Георгія Евфорвіна, який морем

переправив його в м. Доростол. Набравши достатню кількість війська, як зазначає Анна Комніна: „Неможна, говорив Алексій, давати скіфам передихнути” [2].

Никифор Вріеній і Георгій Маврокатакалон ні в якому разі не погоджувались на війну зі „скіфами” в Парістріоні, а от, Георгій Палеолог, Микола Маврокатакалон та інші наполегливо радили імператору пройти через Гем в боротьбі зі „скіфами” в Парістріоні. Коли вже все військо зібралось йти на „скіфів” через Гем, Вріеній, сказав Алексію I Комніну, наступне, як зазначає Анна Комніна: „Знай, імператор, якщо ти перейдеш через Гем, то дізнаєшся чиї коні жвавіші” [2]. Коли його попросили пояснити, що ж означає цей вислів, він сказав: „Це все перетвориться у велику біду”. За такі слова імператор наказав виколоти йому очі. Однак, не послухавши Вріенія, Алексій I Комнін пішов у наступ на „скіфів” через Гем. Внаслідок цього, імператор, після невдалого походу восени 1088 р. до м. Доростол, який закінчився розгромом візантійців, не зміг придумати нічого кращого, як укласти з печенігами мир. Кочівники були повністю переможені і по досягнутій угоді отримали право жити в межах держави, за що повинні були служити в імперській армії.

Після цього Візантія виплатила кочівникам значну грошову суму, за рахунок якої на батьківщину повернулася значна кількість ромейського населення. Однак багатий викуп породив чвари серед переможців: свою частку зажадали половці, які забрали її шляхом кровопролиття. Так розпочалися чвари між ними і печенігами, чим в майбутньому не забарився скористатися Комнін [15, с. 7-22; 18].

В цей час, нові союзники, печеніги, господарювали в зайнятих ними місцях, захопили м. Філіпополь, оволоділи течією р. Маріци, де закріпились в м. Кіпсел. Найнесподіванішою обставиною було те, що було помічено одночасний і комбінований рух проти військ імперії зі сходу і заходу. Саме турки-сельджуки, вступивши в союзні відносини зі своїми європейськими однодумцями, задумали здійснити напад на Константинополь зі сходу і заходу, з суші і з моря. Їхнім очільником був Чаха – турок за походженням, який в юності отримав виховання в м.

Константинополь і добре знав стратегічні пріоритети імперії. Він був досить тонким дипломатом, майстерно вів переговори з візантійськими військовими і цивільними чинами з метою приспати їхню пильність, і в той же час досить розумним організатором, готуючи імперії великий удар. Користуючись скрутним становищем імператор, за допомогою греків з м. Смірна збудував власний військовий флот і на деякий час зовсім витіснив ківірів зі сфери її дій біля берегів Малої Азії. Маючи опорну точку в Смірні, Чаха заволодів містами Клазомени, Фокея і островами Хіос, Лесбос і Мітілена. Збільшивши свої сили купецькими кораблями, захопленими в завойованих містах, Чаха перебував у стані домінування над імператорським флотом і довів це тим, що завдав поразку на морі Никиті Кастамоніту і заволодів його флотом, а через деякий час примусив імператора викликати проти нього флот з Адріатичного узбережжя, колишній під командою великого дуки Іоанна.

Стало відомо, що Чаха вступив в переговори з правителем печенігів і умовляв його зайняти європейський берег з боку Дарданельської протоки з тією метою, щоб відрізати м. Константинополь від зносин з Грецією і островами, як уже він був абсолютно ізольований від азійських областей. У той же час, перебуваючи у родинних відносинах з Нікейським султаном і, підкупивши дарами різних дрібних володарів, які правили від імені сельджукського султана в Малій Азії, Чаха склав собі величезне число прихильників і мріяв уже про присвоєння собі титулу візантійського імператора. Це був момент крайнього потрясіння для імперії, що мав, безсумнівно, великий вплив на душевний стан Алексія I Комніна. Під час цих подій, що відбувалися на островах і поблизу до Дарданельської протоки, сам імператор був стурбований печенізько-половецькою навалою. Хоча він був у союзі з печенігами, вони, перш за все, не хотіли задовольнитися відведеними їм територіями й намагалися прорватися за Балканські перевали через м. Маркелі. Перехід половців за р. Істр повинен був посприяти пересуванню печенізького війська, яке протягом 1089-1090 рр. з'явилося в долині р. Маріци [23; 26]. В наступному 1091 р., після того, як Алексій I Комнін розгромив

15 лютого біля Хіровакха армію печенігів, конфлікт увійшов в свою найактивнішу фазу. Візантійський загін піддавався великій небезпеці бути абсолютно відрізаним від столиці. Однак, імператор скористався тією обставиною, що печеніги розділилися на дві частини, з яких одна розпочала грабувати околиці. Алексій завдав поразки кожній частині окремо і тим самим блискуче повернувся в Константинополь. Попереду їхали на печенізьких конях і в варварському вбранні переодягнені візантійці, а за ними йшли зі зв'язаними руками справжні печеніги під охороною селян із сусідніх селищ, хід замикали вершники з піднятими списами, на яких були голови убитих печенігів. Попри це дійсне значення цієї перемоги було надзвичайно примарним. Вже на початку березня 1091 р. печеніги знову стали погрожувати населенню передмістя столиці. В першу неділю Великого посту благочестивим пошановувачам пам'яті св. Феодора Тирона не було можливості вийти з міста і помолитися в храмі великомученика, оскільки поблизу здійснювало набіги печенізьке військо.

Варто відзначити, що зима 1091 р. мала надзвичайно важливе значення для Алексія I Комніна. Навіть якщо йому вдалося утримати печенігів в деякому страху перед стінами Константинополя та відігнати їх на північ, тим не менш стан справ залишався вкрай серйозним зважаючи на задуми турків-сельджуків і печенігів об'єднати сили. Чаха готував флот з метою здійснити висадку на п-ві Галліполі, де йому повинні були надати військову допомогу печеніги, що розкинули свій табір за течією р. Маріца [13]. У гирлі цієї річки знаходилося м. Енос, яке в XI ст. було оточене руїнами будинків, церков та укріпленнями. Імператор обрав місто стоянкою для флоту і місцем збору для війська, звідки він міг зручно спостерігати за діями ворогів і перешкоджати їхнім намірам. На четвертий день після прибуття Алексія до міста було отримано звістку, що половецька орда під проводом ханів Тугоркана і Боняка чисельністю в 40 000 осіб наблизилась до м. Енос. Хоча можна було очікувати, що половці будуть діяти в змові з імператором, але поки ніхто не міг ще поручитися за це. З боку імператора послідувало запрошення половецьким вождям прийти до нього для переговорів. Їм було

запропоновано багате частування і дорогі подарунки, якими і вдалося схилити половецьких ханів віддати заручників і обіцяти союз та допомогу проти печенігів.

В таборі стали виходити звістки про переговори між половцями і печенігами, але на цей раз побоювання було марним. Половці, отримавши від печенігів двозначні обіцянки, не йшли з ними на союз і оголосили імператору: „...знай, що довше чекати ми не будемо, завтра зі сходом сонця будемо їсти або вовче м'ясо, або бараняче...”. Такі слова вимагали рішучих дії, й Алексій оголосив, що битва відбудеться завтра. Наступного дня, 29 квітня 1091 р., за допомогою 40-тисячного війська імператору вдалося розгромити печенігів в битві при Левуніоні [25]. Були взяті тисячі полонених, і хоча Алексій наказав не чіпати їх, як зазначає Анна Комніна: *„всередині сторожі нічні воїни, підкоряючись божественному голосу, або за іншої невідомої мені причини вбили майже всіх полонених...[...]...цілий народ, вважається не десятками тисяч, але перевищував всяке число, з дружинами і дітьми, цілком загинув в один день”*. Половці ж, дізнавшись про скоєні діяння, злякались подібної долі для себе, вночі покинули табір, не дочекавшись повної виплати обіцяного золота. На цьому і закінчилася війна, хоча, всупереч надіям переможців в ній повністю знищити печенігів не вдалося: їх кількість значно скоротилася, але повністю загроза їх нападу не зникла. *„Ні імперській армії, ні половцям це не робить великої честі, проте в цій битві візантійці здобули найзначнішу перемогу з часів Василя II. Вона не тільки позбавила імперію від печенігів на наступні 30 років, але і піднесла серйозний урок іншим племенам. Але що ще більш важливо, ця війна зміцнила позиції самого василевса. Тепер він нарешті довів, що здатний повернути імперії хоча б частину її колишньої величі. Алексій, який через кілька днів після перемоги гордо проїхав на коні вулицями Константинополя до собору Св. Софії, міг тепер впевнено дивитися в майбутнє чого жодного разу не траплялося за 10 років його правління”*, – вказував Д. Норвіч [22]. До літа 1118 р. усім стало зрозуміло, що смерть імператора має незабаром наступити. 15 серпня 1118 р. помираючи, Алексій покликав Іоанна Комніна до свого ложа,

дав йому імператорське кільце і повелів, не втрачаючи часу, проголосити себе василевсом. Іоанн поспішив в собор Св. Софії, де в ході пишної церемонії патріарх коронував його. Коли Іоанн підійшов до палацу, йому спочатку перегородила вхід варязька гвардія. Ймовірно, це було розпорядженням Ірини, і тільки коли він показав гвардійцям кільце і повідомив про насування смерті свого батька, вони дозволили йому пройти [22].

Після вступу на престол Іоанна II Комніна (1118-1143 рр.) набіги на Візантійську імперію з боку печенігів відновилися. В 1121 р. військо кочівників перейшло р. Істр і рушило на Македонію і Фракію. Взимку 1121/1122 р. імператор Іоанн II Комнін почав збирати війська, одночасно ведучи переговори з кочівниками. Оскільки у печенігів не було єдиного ватажка, посланці імператора були відправлені до племінного вождя. Однак, щедрість візантійців результату не принесла й імператор вирішив атакувати, завдавши кочівникам нищівної поразки в битві при Берое. Після цього печеніги були розселені по імперії, а у візантійській армії з них були створені окремі військові загони [35].

Таким чином, у IX – на початку XI ст. для Візантійської імперії печеніги, які проживали між Данапром та Істром, відігравали важливу роль у підтримці стратегічної рівноваги на півночі імперії. Після падіння Першого Болгарського царства у 1018 р., імперія ромеїв завоювавши терени вищезазначеної Болгарської держави вступила в тісні взаємозв'язки з кочовими племенами – печенігами, які кочували на території Північних Балкан, Північного Причорномор'я та Подунав'я ще з X ст. і займали території Задунайської Болгарії, які колись належали Першій Болгарській державі у IX – першій чверті X ст.

Ранні взаємозв'язки та подальші війни Візантійської імперії з печенігами за домінування на Балканах відіграли одне з ключових значень для розуміння військово-політичних взаємовпливів та стратегічних пріоритетів держави ромеїв у Центральній-Східній Європі в період XI-XII ст. Водночас, вони визначили стратегічні цілі тогочасних різних державних утворень та окремих кочових племен, зокрема угрів, торків, печенігів та половців. У другій половині XI ст. однією з найбільш могутніх держав у військово-

політичному та соціально-економічному аспектах розвитку була Візантійська імперія. Але події 1046-1053 рр. яскраво показали, що Візантія більше не була в змозі вести широкомасштабні війни на декількох фронтах, тим більше війни наступальні. Акцентуючи увагу на цьому, необхідно зазначити основні фактори, які сприяли серйозним прорахункам Візантії на військовому театрі. В першу чергу, це була очевидна слабкість збройних сил на Заході імперії. Існуюча тут система військової організації виявилася вкрай неефективною і неспроможною захистити територію імперії від зовнішньої загрози. Кожна військова кампанія проводилася з неймовірними труднощами, військові дії мали яскраво виражений екстраординарний характер. Вагомою проблемою була нестача військ. У зв'язку з цим, довелося залучати додаткові контингенти найманців, союзні сили. Це, в свою чергу, означало нові фінансові витрати і дипломатичні поступки, на які Візантійська імперія змушена була йти в даній ситуації. Як наслідок. Візантії довелося перейти до суцільної оборони своїх кордонів. Військова могутність імперії, яка десятиліттями створювалася зусиллями Никифора II Фоки, Іоанна I Цимісхія та Василя II, була вкрай підірваною.

Одним із основних чинників, які впливали на політичне життя Візантії та кочових племен, зокрема печенігів в той час, були війни та боротьба за стратегічно важливі території, зокрема за фему Парістріон, котра знаходилася на стратегічно важливих територіях – в Нижньому Подунав'ї. Воєнні дії, котрі відбувалися у 70-х рр. XI – першій чверті XII ст. визначили політичний, соціально-економічний та військовий розвиток Візантійської імперії та кочівників – печенігів у досліджуваний період.

Таким чином, відносини ромеїв і печенігів яскраво показують як цивілізована держава використовувала кочівників в своїх цілях, коли їм це було вигідно. Адже Візантійській імперії потрібна була військова сила, яка б захищала їхні межі, а печеніги в свою чергу відігравали важливу роль у підтримці стратегічної рівноваги на півночі імперії ромеїв. З часом, коли печеніги вже ставали непотрібними, вони або ж піддавалися утискам з боку Візантії, або ж імперська влада намагалася будь яким способом позбутися їх, нерідко вдаючись до допомоги вже інших степових

народів. Врешті-решт, після битви при Берое імператор Іоанн II Комнін позбавив повної самостійності кочівників, включивши їх до складу своєї імперії.

Джерела та література: 1. Абу-л-Хасан `Алибнал-Хусайнибн `Алиал-Мас`уди. Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749-947 гг.] / сост., пер. с араб., прим., комм. и указатели Д.В. Микульского. – М.: Наталис, 2002. – 800 с.; 2. Анна Комнина. Алексиада / Пер. Я.Н. Любарского. – СПб.: Алетейя, 1996 – 703 с.; 3. Кекавмен. Советы и рассказы / Подготовка текста, введение, перевод с греческого и комментарий Г.Г. Литаврина. – СПб.:Алетейя, 2003. – 711 с.; 4. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г.Г.Литаврина и А.П. Новосельцева. – М.: Наука, 1991. – 496 с.; 5. Аргюнова В.А. К вопросу о взаимоотношениях Византии с печенегами и половцами во время норманнской кампании // Византийский временник. – 1973. – Т. 33. – С.115-119.; 6. Бибииков М.В. Византийские источники по истории древней Руси и Кавказа. – СПб.: Алетейя, 2001. – 314 с.; 7. Васильев А.А. История Византийской империи (время до крестовых походов до 1081 г.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 968 с.; 8. Васильевский В.Г. Византия и печенеги // Труды. СПб., 1908.; 9. Дашков С.Б. Императоры Византии. – М.: Издательский дом „Красная площадь”, „АПС-книги”, 1996. – 368 с.; 10. Герцберг Г.Ф. История Византии. – М.: Типолитография В. Рихтер, 1896. – 675 с; 11. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII вв. – К., 1884. – 262 с.; 12. Дилль Ш. История Византийской империи. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. – 167 с.; 13. Козлов С. Были ли печенежские союзники византийцев „христолюбивым воинством”? // Электронный научно-образовательный журнал История. – 2015. – № 1(34). – 19 с.; 14. Козлов С. Богас и кеген – печенежские „языки” на византийской службе // Byzantinorosecensica. – 2013. – № 20. – С. 103-127; 15. Козлов С.А. Византийская традиция о последней византино-печенежской войне // Европа. Международный альманах. – 2011. – Вып. X. – С. 7-22; 16. Кучма В. Военная организация Византийской империи. – СПб.: Алетейя, 2001. – 432 с.; 17. Лебедев А.П. Исторические очерки состояния Византийско-восточной церкви от конца XI до середины XV века. – СПб.: Алетейя, 1998. – 383 с.; 18. Мохов А. С. Военная политика Исаака I Комнина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер., История. Экономика. Политология. Информатика. – Белгород, 2012. – № 1 (120). – С. 52-60; 19. Мохов А. Война Византии с печенегами 1046-1053 гг.. Мохов

- А. Война Византии с печенегами 1046-1053 гг. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/24031/1/iurg-2005-39-02.pdf>; **20.** Мохов А.С. К административной структуре Византийской империи на Дунае в период войны с узлами (1064-1065 гг.) // *Античная древность и средние века.* – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т: Волот, 1999. – Вып. 30. – С. 158-168; **21.** Мохов А. К вопросу о византийской военной организации в период войны с печенегами 1046-1053 гг. // *Известия Уральского государственного университета.* – 2005. – № 39. – С. 15-26; **22.** Норвич Д. *История Византии.* – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2010. – 586 с.; **23.** Острогорский Г. *История Византийского государства / Пер. с нем.: М.В. Грацианский.* – М.: Сибирская Благозвонница, 2011. – 895 с.; **24.** Темушев С. Печенеги в событиях междоусобицы 1015-1019 гг. на Руси сквозь призму источников // *Российские и славянские исследования.* – 2004. – Вып. 1. – С. 44-54; **25.** Успенский Ф. *История византийской империи.* – М., 1997. – 274 с.; **26.** Хелдон Дж. *История византийских войн.* – М., 2007. – 457 с.; **27.** Хониат Никита. *Царствование Иоанна Комнина. История со времен царствования Иоанна Комнина.* – Рязань, 2003. – Т.1. (Глава 2); **28.** Шейнэ Жан-Клод. *История Византии.* – М.: Астрель, 2006. – 158 с.; **29.** Chalandon F. *Les Comnène.* – Paris, 1912. – 379 p.; **30.** Diaconu P. *Les Petchenegues au bas-Danube.* – Bucarest, 1970. – 158 p.; **31.** *The Oxford Dictionary of Byzantium / Ed. by Dr. Alexander Kazhdan.* – N.Y.; Oxford: Oxford University Press, 1991. – 2232 p.; **32.** Madgearu A. *Byzantine Military Organization on the Danube, 10-th-12-th Centuries.* – Brill, 2013. – Т. 22. – 212 p.; **33.** Spinei V. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century.* – Brill, 2009. – Т. 6. – 545 p.; **34.** Schlumberger G. *L'Épopée byzantine à la fin du dixième siècle.* – Hachette, 1905. – Т. III. – 846 с.; **35.** Stephenson P. *Byzantium's Balkan Frontier.* – Cambridge University Press, 2000. – 352 p.; **36.** Атанасов Г. Анонимные византийские фоллисы класса „В” и нашествие печенегов в Добруджу 1036 г. // *Stratum plus.* – 1999. – № 6. – С. 111-122.